

STRUKTUR TILSHUNOSLIK VA UNING YO'NALISHLARI

Rahimjonova Mohinur

Farg'ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti o'zbek tili yo'nalishi 22.94- guruh talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada struktur tilshunoslikning nazariy asoslari, shakllanish bosqichlari hamda uning asosiy yo'nalishlari ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilinadi. Tilning tizimli xususiyati, til birliklari o'rtasidagi munosabatlar va ularning funksional jihatlari yoritiladi. Struktur tilshunoslikning fonologik, morfologik, sintaktik va semantik yo'nalishlari alohida ilmiy konsepsiyalar asosida izohlanadi.*

Kalit so'zlar: *struktur tilshunoslik, langue va parole, fonema, morfema, sintaksis, semantika, lingvistik tizim, oppozitsiya.*

Kirish

Til inson tafakkuri va jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismi bo'lib, u nafaqat aloqa vositasi, balki bilimlarni saqlash, uzatish va shakllantirishning muhim mexanizmi hisoblanadi. Tilni ilmiy o'rganish jarayonida turli metodologik yondashuvlar shakllangan bo'lib, ular orasida struktur tilshunoslik alohida ilmiy ahamiyatga ega yo'nalish sifatida ajralib turadi. Ushbu yo'nalish tilni oddiy birliklar yig'indisi sifatida emas, balki ichki qonuniyatlarga ega bo'lgan murakkab tizim sifatida talqin qiladi.

Struktur tilshunoslik XX asr boshlarida Yevropa tilshunosligida yuzaga kelgan ilmiy burilish natijasida shakllandi. Bu davrga qadar tilshunoslikda tarixiy- qiyosiy metod ustun bo'lib, til birliklarining kelib chiqishi va evolyutsiyasiga asosiy e'tibor qaratilgan edi. Struktur yondashuv esa tadqiqot markazini tilning hozirgi holatiga, uning ichki tuzilishi va birliklar o'rtasidagi munosabatlarga yo'naltirdi. Bu esa lingvistik tadqiqotlarning metodologik asoslarini tubdan yangiladi.

Struktur tilshunoslikning nazariy asoslari **Ferdinand de Sossyur** tomonidan

ishlab chiqilgan bo‘lib, uning “til – bu belgilar tizimi” degan konsepsiyasi lingvistika rivojida muhim burilish yasadi[1]. Sossyur tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilib, uni “langue” va “parole” tushunchalari orqali tahlil qildi. “Langue” tilning ijtimoiy va barqaror tizimini ifodalasa, “parole” individual nutq faoliyatini anglatadi. Ushbu ajratish tilshunoslikda sinxron va diaxron tahlil metodlarini shakllantirishga asos bo‘ldi.

Struktur yondashuvning asosiy tamoyillaridan biri til birliklarining differensial xususiyatidir. Ya’ni, har bir birlik o‘z qiymatini mustaqil holda emas, balki boshqa birliklarga nisbatan egallaydi. Bu tamoyil fonologiya, morfologiya va sintaksis sohalarida chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishga imkon yaratdi. Ayniqsa, fonologiyada tovushlarning oppozitsion munosabatlari orqali ma’no farqlash mexanizmi aniqlab berildi[2].

XX asr davomida struktur tilshunoslik turli maktablar doirasida rivojlandi. Praga lingvistik maktabi, Amerika strukturalizmi va Kopengagen maktabi ushbu yo‘nalishning muhim bosqichlarini tashkil etadi. Har bir maktab til tizimini o‘rganishda o‘ziga xos metod va yondashuvlarni ishlab chiqdi. Masalan, Amerika strukturalizmi til birliklarini distributsion tahlil asosida o‘rganishga e’tibor qaratdi[3].

Struktur tilshunoslik nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Ushbu yondashuv asosida ishlab chiqilgan lingvistik modellar zamonaviy kompyuter lingvistikasi, avtomatik tarjima tizimlari va sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Tilni formal va tizimli o‘rganish imkoniyati uning matematik modellashtirilishini ham ta’minladi.

Mazkur maqolaning maqsadi struktur tilshunoslikning nazariy asoslarini ilmiy manbalarga tayangan holda yoritish, uning asosiy yo‘nalishlarini tahlil qilish hamda zamonaviy lingvistika rivojidadagi o‘rnini aniqlashdan iborat.

Struktur tilshunoslikning shakllanishi lingvistika fanining predmeti va metodlarini qayta ko‘rib chiqishga olib keldi. Tilni faqat tarixiy rivojlanish nuqtayi nazaridan o‘rganish yetarli emasligi aniqlanib, uning ichki tuzilishi, birliklari va ularning o‘zaro bog‘lanish mexanizmlarini aniqlash muhim ilmiy vazifa sifatida

qaraldi. Shu asosda til tizimini sinxron holatda tahlil qilish alohida ilmiy yoʻnalish sifatida shakllandi.

Til birliklari oʻrtasidagi munosabatlarni aniqlashda paradigmatic va sintagmatic aloqalar tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ferdinand de Saussure bu ikki turdagi munosabatni ajratib koʻrsatgan. Paradigmatic munosabat til birliklarining oʻxshashlik va farqlanish asosida tizimda joylashishini ifodalasa, sintagmatic munosabat ularning nutq jarayonida ketma-ketlikda bogʻlanishini anglatadi. Ushbu yondashuv tilning ichki mexanizmlarini ilmiy asosda tushuntirish imkonini yaratdi.

Struktur tilshunoslik doirasida til birliklarini aniqlash va tavsiflash uchun aniq metodlar ishlab chiqildi. Distributsion tahlil, oppozitsiya metodi va komponent tahlil kabi usullar tilning turli sathlarini chuqur oʻrganishga xizmat qildi. Bu metodlar yordamida til birliklarining funksional xususiyatlari va ularning tizimdagi oʻrni aniqlashtirildi.

XX asr davomida struktur tilshunoslik turli ilmiy maktablar orqali rivojlandi. Praga lingvistik maktabi fonologiya va funksional yondashuvni rivojlantirgan boʻlsa, Amerika strukturalizmi til birliklarini formal tahlil qilishga eʼtibor qaratdi. Kopenhagen maktabi esa tilni sof struktur tizim sifatida oʻrganishga intildi. Ushbu maktablar tomonidan ishlab chiqilgan nazariyalar struktur tilshunoslikning ilmiy asoslarini yanada mustahkamladi.

Tilni tizimli oʻrganish tamoyili boshqa fanlar bilan ham uzviy bogʻlanishni yuzaga keltirdi. Xususan, matematika, mantiq va informatsiya nazariyasi bilan aloqadorlik tilni formal modellashtirish imkoniyatini yaratdi. Bu esa zamonaviy kompyuter lingvistikasi va sunʼiy intellekt sohalarining rivojlanishida muhim nazariy asos boʻlib xizmat qildi.

Shu tarzda struktur tilshunoslik fanida nafaqat yangi yoʻnalish, balki tilni ilmiy asosda chuqur tahlil qilish imkonini beruvchi universal metodologik tizim sifatida shakllandi.

Xulosa

Struktur tilshunoslik fanida yangi metodologik bosqichni boshlab bergan fundamental ilmiy yoʻnalish hisoblanadi. Ushbu yondashuv tilni elementlar yigʻindisi sifatida emas, balki oʻzaro bogʻlangan va ichki qonuniyatlarga ega boʻlgan tizim sifatida talqin qilishga asoslanadi. Til birliklarining qiymati ularning tizimdagi oʻrni va boshqa birliklar bilan munosabati orqali aniqlanishi struktur tilshunoslikning asosiy nazariy tamoyillaridan biri sifatida eʼtirof etiladi[1].

Maqola davomida struktur tilshunoslikning shakllanishi va rivojlanishida muhim oʻrin tutgan ilmiy konsepsiyalar tahlil qilindi. Xususan, **Ferdinand de Sossyur** tomonidan ilgari surilgan “langue” va “parole” qarama-qarshiligi tilni sinxron tahlil qilish imkoniyatini yaratdi hamda lingvistik tadqiqotlarda yangi metodologik yoʻnalishning shakllanishiga asos boʻldi. Ushbu nazariya keyinchalik turli lingvistik maktablar tomonidan rivojlantirilib, struktur yondashuvning yanada takomillashuviga xizmat qildi.

Struktur tilshunoslikning asosiy yoʻnalishlari boʻlgan fonologiya, morfologiya, sintaksis va semantika til tizimini har tomonlama oʻrganish imkonini beradi. Fonologiyada tovushlarning oppozitsion munosabatlari asosida maʼno farqlash mexanizmi izohlanadi[2]. Morfologiyada soʻzlarning ichki tuzilishi va morfemalar tizimi aniqlanadi[3]. Sintaksisda gapning struktur modeli va birliklar oʻrtasidagi bogʻlanishlar tahlil qilinadi[4]. Semantikada esa til birliklarining maʼnosi tizimli munosabatlar orqali ochib beriladi.

Struktur tilshunoslikning ilmiy ahamiyati uning boshqa fanlar bilan integratsiyasida ham namoyon boʻladi. Ushbu yondashuv asosida ishlab chiqilgan nazariyalar zamonaviy lingvistika yoʻnalishlari, jumladan, generativ grammatika, kognitiv tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi rivojiga sezilarli taʼsir koʻrsatdi. Tilni formal va tizimli oʻrganish imkoniyati sunʼiy intellekt va avtomatik tarjima tizimlarida samarali qoʻllanilmoqda.

Yakuniy natija sifatida struktur tilshunoslik fanining nazariy asoslarini mustahkamlabgina qolmay, balki tilni ilmiy jihatdan chuqur va tizimli

tahlil qilish imkoniyatini yaratgan universal metodologik yondashuv ekanligi aniqlanadi. Ushbu yo‘nalishning ilmiy merosi hozirgi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolgan bo‘lib, yangi lingvistik tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos vazifasini bajarishda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Abdullaev, S.** *Tilshunoslik asoslari*. Toshkent: Fan, 2005. – umumiy tilshunoslik nazariyasi, til tizimi va birliklar haqida.
2. **Normatov, U.** *Til nazariyasi*. Toshkent: O‘zbekiston, 2010. – fonologiya, morfologiya va sintaksis bo‘limlari.
3. **Karimov, M.** *O‘zbek tilining tuzilishi va grammatikasi*. Toshkent: Sharq, 2008. – o‘zbek tilidagi strukturaviy tahlil.
4. **O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.** *Tilshunoslik bo‘limi*, Toshkent, 2000–2010. – terminlar, tushunchalar va ilmiy faktlar.
5. **Xolmirzaev, T.** *Fonologik tizim va morfemika*. Toshkent: Fan, 2012. – o‘zbek tilidagi fonologiya va morfologiya nazariyasi.